

Клочко В. М.

СТРАТЕГІЧНІ ШЛЯХИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

У статті наведено дані щодо сучасного стану та тенденцій розвитку аграрного сектору України. У науковій літературі дискутується питання про оптимальний розмір сільськогосподарського підприємства. Світова практика доводить, що конкурентні переваги фермерських господарств досягаються шляхом їх об'єднання на створення різного роду партнерств і кооперативів, які працюють на безприбутковій основі. Відсутністю збутових, переробно-збутових і постачальницьких кооперативів скористалися потужні промислові підприємства, фінансові, трейдерські та сервісні структури, які монополізують виробництво сільськогосподарської продукції, орендуючи значні масиви сільгоспугідь. Сьогодні в руках десяти найбільших українських агрохолдингів зосереджене більше трьох мільйонів гектарів землі, або близько 7,5% всіх угідь. Великий капітал, прагнучи до максимізації прибутків, спеціалізується, як правило, на моновиробництві. Зернові і соняшник в основних зонах вирощування займають 90 – 93% посівних площ. Це призводить до повної деградації ґрунтів. У дослідженні показано основні шляхи стратегічного розвитку сільського господарства України. В залежності від провідної форми господарювання існує два напрями подальшого розвитку агропромислового виробництва: розвиток великих агропромислових формувань (галузева організація агропромислового виробництва, вертикальна інтеграція в аграрно-промисловому комплексі (АПК)) або кооперативів (територіальна організація агропромислового виробництва, горизонтальна інтеграція в АПК). Залежно від того, який шлях розвитку обирає держава, створюється організаційно-економічний механізм. Розроблено концептуальні основи державного регулювання АПК у контексті розвитку великих агропромислових формувань (АПФ) та сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (СОК).

Ключові слова: стратегічні шляхи, економічний розвиток, сільське господарство, агрохолдинги, кооперативи

Бібл.: 17.

Клочко Віталій Миколайович – кандидат економічних наук, доцент, кафедра світової економіки сільського господарства та інформаційних технологій, Харківська державна зооветеринарна академія (сmt. Мала Данилівка, Дергачівський район, Харківська область, 62341, Україна)

Email: vitaliyklochko26@gmail.com

УДК 338.24

Клочко В. Н.

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ПУТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА УКРАИНЫ

В статье приведены данные относительно современного состояния и тенденций развития аграрного сектора Украины. В научной литературе дискутируется вопрос об оптимальном размере сельскохозяйственного предприятия. Мировая практика доказывает, что конкурентные преимущества фермерских хозяйств достигаются путем их объединения на создание разного рода партнерств и кооперативов, которые работают на бездоходной основе. Отсутствием кооперативов воспользовались мощные промышленные предприятия, финансовые, трейдерские и сервисные структуры, которые монополизируют производство сельскохозяйственной продукции, арендуя значительные массивы сельхозугодий. Сегодня в руках десяти крупнейших украинских агрохолдингов сосредоточено более трех миллионов гектаров земли или около 7,5% всех угодий. Большой капитал, стремясь к максимизации прибылей, специализируется, как правило, на монопроизводстве. В исследовании показаны основные пути стратегического развития сельского хозяйства Украины. В зависимости от главной формы ведения хозяйства существуют два направления последующего развития агропромышленного производства: развитие крупных агропромышленных формирований (отраслевая организация агропромышленного производства, вертикальная интеграция в аграрно-промышленном комплексе (АПК)) или кооперативов (территориальная организация агропромышленного производства, горизонтальная интеграция в АПК). В зависимости от того, какой путь развития выбирает государство, создается организационно-экономический механизм. Разработаны концептуальные основы государственной регуляции АПК в контексте развития крупных агропромышленных формирований (АПФ) и сельскохозяйственных обслуживающих кооперативов (СОК).

Ключевые слова: стратегические пути, экономическое развитие, сельское хозяйство, агрохолдинги, кооперативы

Библ.: 17.

Клочко Виталий Николаевич – кандидат экономических наук, доцент, кафедра мировой экономики сельского хозяйства и информационных технологий, Харьковская государственная зооветеринарная академия (пгт. Малая Даниловка, Дергачевский район, Харьковская область, 62341, Украина)

Email: vitaliyklochko26@gmail.com

UDC 338.24

Klochko V. M.

STRATEGIC WAYS OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN UKRAINE

The article provides data with respect to the modern state and tendencies of development of the agrarian sector of Ukraine. The issue of the optimal size of an agricultural enterprise is discussed in the scientific literature. The world practice shows that competitive advantages of farms are achieved through their unification for creation of various partnerships and co-operatives, which operate on the unprofitable basis. Powerful industrial enterprises, financial, trading and service structures took advantage of absence of co-operatives and monopolised production of agricultural products, holding significant areas of agricultural land on lease. Today, ten biggest Ukrainian agro-holdings have more than three million hectares of land or 7.5% of all lands. Big capital, trying to maximise profit, is specialised, as a rule, in mono-production. The article shows main ways of strategic development of agriculture in Ukraine. Depending on the main form of farm management, there are two directions of further development of agro-industrial production: development of big agro-industrial formations (branch organisation of agro-industrial production and vertical integration in the agro-industrial complex (AIC)) or co-operatives (territorial organisation of agro-industrial production and horizontal integration in AIC). Depending on the way selected by the state, an organisational and economic mechanism is created. The article develops conceptual grounds of state regulation of AIC in the context of development of major agro-industrial formations and agricultural service co-operatives.

Key words: strategic ways, economic development, agriculture, agro-holdings, co-operatives

Bibl.: 13.

Klochko Vitaliy M. – Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor, Department of World Economy Agriculture and Information Technology, Kharkov State Zooveterinary Academy (smt. Mala Danylivka, Dergachivskyy rayon, 62341, Ukraine)

Email: vitaliyklochko26@gmail.com

Вступ. Інтеграція у Світову організацію торгівлі (СОТ), що обумовлює присутність потужних іноземних конкурентів, може витіснити з внутрішнього аграрного ринку національних товаровиробників. Постає потреба в пошуку дійових механізмів підвищення конкурентоспроможності продукції агропромислового комплексу (АПК) з урахуванням міжнародного досвіду. З огляду на це першорядним є визначення стратегічних шляхів розвитку сільського господарства в умовах глобалізації.

Значний внесок у дослідження теоретичних і практичних питань щодо стратегічних шляхів економічного розвитку сільського господарства України внесли такі вчені, як Кропивко М. Ф., Малік М. Й., Мельник Ю. Ф., Молдаван Л. В., Амбросов В. Я., Андрійчук В. Г., Месель-Веселяк В. Я.

Метою даного дослідження є визначення напрямків подальшого розвитку сільського господарства України та створення державою механізмів їх підтримки та розвитку.

У 2007–2008 роках в світі збільшилися ціни на їжу. Основна причина – підвищення вартості перевезень і добрив [1, с. 21]. До 2050 року голод, за даними ООН, загрожуватиме кожному третьому з 9 млрд осіб, [2, с. 33].

Близько 75 % території України займають чорноземи, що є найвищим показником в Європі. Згідно з даними United States Department of Agriculture (USDA), глибина шару чорнозему в українському ґрунті складає 40–60 см, тоді як в Європі в середньому 10–30 см. За оцінками експертів, близько 33 % всього чорнозему світу знаходиться на території України [3, с. 10].

В Україні випуск сільгосппродукції за перше півріччя 2013 року збільшився на 15,4%. Особливо помітна позитивна динаміка в рослинництві (приріст 67,1 %) і тваринництві (5,2 %). У 2012 році, за даними Держстату, продукція агропромислового комплексу (АПК) склала більше чверті всього експорту з країни – 17,9 мільярдів доларів. У 2011 році агропродукції було експортовано на 12,9 мільярдів доларів. Основні джерела валютної виручки – зернові культури і соняшникова олія. Традиційні продовольчі культури – пшениця, жито і ячмінь – все більше поступають місцем на полях технічним – рапсу, сої, соняшнику. Рентабельність вирощування останніх істотно вища, ніж виробництво продовольчих сортів. Абсолютний рекордсмен – соняшник, рентабельність виробництва якого в останні сезони не опускається нижче 50 % (за оцінками деяких експертів, прибутковість соняшнику – не менше 120 %). Цьому сприяє зростання попиту на соняшкову олію на світових ринках. Посівні площі під цією культурою вже перевищують 5 млн га – це майже межа [1, с. 21–22].

Поточні тенденції розвитку аграрного сектору України:

1. Консолідація в різних напрямках аграрного сектора.
2. Укрупнення земельних банків.
3. Підвищення інтересу з боку портфельних і стратегічних інвесторів.
4. Вихід на міжнародні ринки капіталу (IPO, Private Placement, єврооблігації, синдіковані кредити, кредити організацій економічного розвитку).

5. Сьогодні в Україні для виробників сільгосппродукції створені сприятливі умови для ведення бізнесу, їм надаються переваги і пільги відносно податків, держава упроваджує стимулюючі програми, здійснює компенсації по відсотках на кредити сільгоспвиробників та інші програми підтримки агробізнесу залишаються актуальними впродовж наступних 5–10 років [3, с. 16].

У науковій літературі дискутується питання про оптимальний розмір сільськогосподарського підприємства. У європейських країнах середній розмір фермерського господарства становить 18 га, а в Англії – 70 га, Німеччині – 32, у тому числі на нових землях (колишня НДР) – 197 га. Середній розмір американського фермерського господарства становить 179 га. В Україні розмір кожного фермерського господарства становить 100,2 га сільськогосподарських угідь. На думку деяких учених, оптимальний розмір сільськогосподарського підприємства – 2–3 тис. га, а фермерського – 400–900 га [4, с. 35]. Академік УААН В. Я. Месель-Веселяк вважає, що значно ефективніше працюють ті сільськогосподарські підприємства, розміри землекористування яких перевищують 3–4 тис. га.

Однак світова практика це не підтверджує. У США середній розмір фермерських господарств становить близько 180 га, а групи найбільших – 2500 га – конкурентні переваги фермерських господарств досягаються шляхом їх об'єднання на створення різного роду партнерств і кооперативів, які працюють на безприбутковій основі.

У країнах-членах ЄС кожен фермер, як правило, є одночасно членом 5–6 спеціалізованих кооперативів [5, с. 46]. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2009 р. №184-р «Про схвалення Концепції Державної цільової програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року» намічено створити до 2015 р. не менш як 10 тис. сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, з розрахунку один кооператив на два-три сільські населені пункти. Очікується зростання до 2015 р. обсягів виробництва продукції сільського господарства в 1,6 раза та її реалізації на аграрних ринках через сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи не менш як 20 відсотків загального їх товарообігу [6, с. 62–64].

Відсутності збутових, переробно-збутових і постачальницьких кооперативів скористалися потужні промислові підприємства, фінансові, трейдерські та сервісні структури, які монополізують виробництво сільськогосподарської продукції, орендуючи значні масиви сільгоспугідь. Особливістю таких великих за розмірами підприємств є те, що вони мають змогу організувати переробку сільськогосподарської сировини й уникнути монопольного економічного впливу переробних підприємств [7, с. 19]. За спостереженнями О. О. Єранкіна, в 2007 р. в Україні було 33 агропромислових формувань (АПФ), кожне з яких використовує 30 і більше тис. га ріллі. Сукупно вони контролювали 2,78 млн га, або 10,7 % посівної площі [8, с. 5].

Сьогодні таким структурам належить більше третини оброблюваних угідь. За даними журналу Forbes, розмір земельного банку (землі, що орендуються) в 2011 р. найбільших агрохолдингів України склав: Ukrlandfarming – 432 тис. га, «Миронівський хлібопродукт» (МХП) – 280 тис. га, «Українські аграрні інвестиції» (УАІ) – 235 тис. га, «Мрія» – 229 тис. га, HarvEast – 220 тис. га, «Астарт» – 210 тис. га, «Нафтком-агро» – 200 тис. га, «Кернел» – 177 тис. га, «Агро-тон» – 151 тис. га, «Приват-агро» – 150 тис. га [9, с. 63]. У руках агрохолдингів – олійно-екстракційні та олійно-жирові комбінати, елеватори, технічні засоби, ними монополізовані канали збуту продукції, в тому числі на експорт.

Попит на ринку оренди землі породив і форми його задоволення. Уже з'явилися фірми, які займаються консолідацією масивів землі. За передачу земельного паю в оренду такі фірми пропонують орієнтовно 1000 грн, а потім така фірма вже продає право на оренду сконсолідованого земельного масиву певній агропромисловій компанії за значно вищою ціною. Саме за такою схемою консолідації земельних ділянок компанія «Райз» купила право оренди 30 тис. га ріллі в Сумській і Полтавській областях по 320 дол. США за 1 га. Компанія «Приват-Агро» з різних фінансових джерел інвестувала в агробізнес з площею 130 тис. га сільськогосподарських угідь орієнтовно 1,2 млрд грн і готова його продати за 2 млрд грн. На українському ринку вже розширює свою діяльність датська компанія «Trigo Agri», яка придбала 8 аграрних підприємств і 2 елеватори, використовує 19,3 тис. га землі, що взяті в оренду на 25 років та ведуться переговори про оренду ще 8,2 тис. га. За повідомленням В. Л. Васильчука, перепродаж права оренди 1 га ріллі в Київській та Черкаській областях найвища і становить у межах 500–550 дол. США, у Миколаївській області – орієнтовно 200 дол., у Полтавській – 300–350 дол. [8, с. 5–8]. Власники ж паїв – селяни – одержують по 250–300 грн за 1 га.

Сьогодні в руках десяти найбільших українських агрохолдингів зосереджено більше трьох мільйонів гектарів землі, або близько 7,5 % всіх угідь. Лідерами операцій на ринку аграрного M&A за останні два роки стали Ukrlandfarming і Kernel Holding S. A. П'єдестал пошани зайняв Ukrlandfarming, найбільший в Східній Європі земельний банк [10]. Ukrlandfarming вирощує зерно, виробляє яйця і цукор, займається тваринництвом, дистрибуцією та експортом. Його земельний банк складає 532000 га, виручка в 2012 році досягла 1,9 млрд доларів, а EBITDA перевищила 790 млн доларів.

Найбільші латифундисти світу:

1. Beidahuang group (Китай) – 5400000 га.
2. Іволга-холдинг (Казахстан) – 1500000 га.
3. Казекспорт-астик (Казахстан) – 1000000 га.
4. El Tejar (Аргентина) – 1000000 га.
5. Cresud (Аргентина і Бразилія) – 1000000 га.
6. NCH Capital (Україна і Росія) – 800000 га.
7. Агроцентр-Астана (Казахстан) – 700000 га.
8. Ukrlandfarming (Україна) – 500000 га.

9. Група «Розгуляй» (Росія) – 500000 га.

10. Кернел (Україна) – 300000 га [11, с. 60–64].

Поява агрохолдингів пов'язана зі зниженням виробництва валової продукції сільського господарства, особливо з 1990 р. по 1999 р., матеріально-технічного забезпечення підприємств, надання кредитних ресурсів, загальною деіндустріалізацією села. Найбільша кількість агрохолдингів створена в Херсонській (6), Дніпропетровській (7) і Донецькій (8) областях. В той же час, в Одеській області зареєстрований лише один агрохолдинг. В інших регіонах створено по 2–4 агрохолдинга. Кількість оброблюваної землі в Україні складає 32–33 млн га, з них 40 % обробляються дрібними і середніми господарствами, які формуються з місцевих жителів оброблюваних територій. Відсутність реального ринку землі, і найголовніше земельного кадастру, в Україні стримує розвиток агрохолдингів.

Агрохолдинги мають такі переваги перед іншими операторами аграрного ринку:

- 1) нижча виробнича собівартість і висока додана вартість продукції;
- 2) розвинена система логістики;
- 3) розвинена інфраструктура;
- 4) впровадження інноваційних технологій у виробництво;
- 5) ефективно використовують наявні ресурси;
- 6) високий професійний рівень і кваліфікація управлінського складу;
- 7) високий рівень техніко-технологічного забезпечення.

В цілому в сільському господарстві України відбуваються наступні процеси, що характеризують розвиток агрохолдингів:

- 1) капіталізація агровиробництва на основі концентрації сільськогосподарської землі;
- 2) формуються горизонтально і вертикально інтегровані, орієнтовані на експорт структури (іноді по типу земельних латифундій);
- 3) збільшення об'ємів виробництва продукції сільськогосподарства за рахунок ефекту масштабу;
- 4) концентрація капіталу, що не під силу дрібним і середнім компаніям;
- 5) інтеграція виробництва з подальшою переробкою сільгосппродукції;
- 6) інвестиційна привабливість для іноземних компаній, шляхом розміщення цінних паперів на фондових ринках і залучення кредитів міжнародних фінансових організацій [12].

Професор В. Я. Амбросов [13, с. 20] пише, що холдинги в основному зацікавлені у швидкій окупності авансованого у виробництво капіталу, це спричиняє порушення багатofункціональної спрямованості села, незабезпечення вирішення соціальних проблем сільських громад і територій, спрощення галузевої й виробничої структури сільськогосподарських підприємств, пониження ролі приватної власності та власників. Професор Л. В. Молдаван [14] зазначає,

що сільське господарство нашої країни йде шляхом США. На рубежі XIX і XX століття, після будівництва залізниць, землі Північноатлантичних штатів Америки освоювалися великими несільськогосподарськими компаніями. Вони взяли в оренду або купили землю і почали вирощувати зерно пшениці. В результаті монокультурного ведення сільського господарства відбулася деградація земель. Коли окупність капіталу зменшилася, великий бізнес до 1920 року залишив ці землі. Згодом Уряд США вимушений був прийняти програму заселення цих земель колишніми військовими (їм продавали ділянки під ранчо по 75 доларів за 1 га).

«Купуйте землю, вона вже не виробляється», – говорив великий американський письменник Марк Твен. На думку американського економіста Алана Гріспена, який був головою Федеральної резервної системи США в 1987–2006 рр., коли криза змушує бізнес кинути малоефективні виробництва, кидається рятувати гроші, вкладаючи їх у найліквідніший актив – у землю, що ми бачимо вже сьогодні. Із зняттям мораторію на купівлю-продаж землі буде досить спроб не купити, а саме відняти землю юридичними процедурами [15, с. 42].

Ці процеси супроводжуються значними негативними наслідками. Великий капітал, прагнучи до максимізації прибутків, спеціалізується, як правило, на моновиробництві. Зернові і соняшник в основних зонах вирощування займають 90–93 % посівних площ. Це призводить до повної деградації ґрунтів. Трудомісткі виробництва, пасовища знищені. Країна стає імпортозалежною. Спеціалізація на найбільш механізованих культурах спричинила масове безробіття.

Основні шляхи стратегічного розвитку сільського господарства України:

1. Здешевлення продукції сільського господарства за рахунок: зниження ціни матеріально-технічних ресурсів, у т. ч. на основі лізингу, здешевлення кредитів, здешевлення страхування, розвиток відновлюваних видів енергетики. При наданні пільгових довгострокових кредитів вважати пріоритетною енергетичну ефективність сільськогосподарського виробництва (енергетичні витрати до енергетичної цінності одержаної продукції). Розвивати самозабезпечувальну систему ведення сільського господарства, за якої частина продукції рослинництва (кукурудза, ріпак, соняшник, соя) використовуватимуться для виготовлення енергетичних ресурсів (біоетанолу і біодизельного палива), а побічну – на виготовлення добрив. Посилення антимонопольного контролю за цінами на матеріально-технічні ресурси, енергоносії й послуги. Здешевлення кормів для тваринництва та забезпечення високопродуктивними породами. Повернення до сівозміни на науковій основі.
2. Передбачення податкових пільг (наприклад, щодо ПДВ) при ввезенні устаткування для модернізації виробництва. Переорієнтація програм державної під-

тримки з так званої «жовтої скриньки» на «зелену». За правилами СОТ вони не підлягають обмеженню.

3. Якість і безпека сільськогосподарської продукції – це питання національної безпеки країни. Використовувати продукцію з ГМО в текстильній промисловості (виляск), а також для виробництва біоетанолу і біодизеля. Профілактика отримання неякісної продукції.
4. Збільшення попиту на сільськогосподарську продукцію шляхом застосування спеціальних механізмів, наприклад введення для бідних продовольчих карток, оплачуваних державою. Законодавчо встановити гранично допустимий рівень торгової націнки у сфері реалізації соціально значущих продуктів.

Висновок. Виходячи із вищенаведених шляхів стратегічного розвитку сільського господарства, ми можемо зробити висновок, що в залежності від провідної форми господарювання існує два напрями подальшого розвитку агропромислового виробництва: розвиток великих агропромислових формувань (галузева організація агропромислового виробництва, вертикальна інтеграція в АПК) або кооперативів (територіальна організація агропромислового виробництва, горизонтальна інтеграція в АПК). Залежно від того, який шлях розвитку вибирає держава, створюється організаційно-економічний механізм.

Концептуальними основами державного регулювання АПК у контексті розвитку великих агропромислових формувань (АПФ) вважаємо наступне:

1. Переглянути канали розподілу державної допомоги, передусім надавати її на розвиток сільських територій.
2. Надавати державну підтримку і пільги АПФ, які займаються розвитком соціальної інфраструктури на селі.
3. Створити при посольствах реально діючий інститут торгового представництва і лобювання інтересів сільськогосподарських експортерів.
4. Започаткувати роботу служб дорадництва.
5. Заснувати загальнодержавний фонд земель сільськогосподарського призначення. Викуповувати землю в тих, хто не проживає на селі, або проживає, але не використовує її за призначенням. Викупити у селян землю за належною ціною за їх бажанням.
6. Держава не несе ніякої відповідальності за ціни на сільськогосподарську продукцію і матеріально-технічні ресурси, а також рівень рентабельності, підтримує виробництво необхідних видів продукції через держзакупівлі. Ціни визначає світовий ринок.
7. Установити верхні межі сум субсидій, що направляються найбільшим АПФ (агрофірмам і агрохолдингам).
8. Держава відміняє мораторій на купівлю-продаж землі, який подовжили до 2012 р.

Другий шлях розвитку пропонує будувати сільськогосподарське виробництво за типом солідарного суспільства кооператив-сім'я. Аналізуючи структуру суспільного виробництва та економічних відносин у монографії «Воспроизводство и цена» (1977 р.), особливого значення І. І. Лукінов надавав саме розвитку кооперації, яку він розглядав як важливий чинник не тільки поточного, але й майбутнього. Учений-економіст І. І. Лукінов стояв на позиціях, що кооперація – це той шлях, який супроводжує економічні трансформації створенням конкурентоспроможних ринкових систем оптимальних розмірів, виключаючи як неперспективні їх парцеляцію, так і необґрунтовану гігантоманію [16, с. 168].

Український економіст С. І. Соколенко в монографії «Производственные системы глобализации» розвиває тезу про те, що кластерна модель розвитку – це шлях до інтеграції економічної та соціальної політики й розвитку регіонів [17, с. 57]. Успішне провадження процесу створення кластерів можливе за допомогою методів державного регулювання, вказаних серед методів «зеленої скриньки».

Під концептуальними основами державного регулювання АПК у контексті розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (СОК) вбачаємо:

1. Будівництво заводів з виробництва біоетанолу та біодизелю (половина акцій заводів – СОК).
2. Заснування координаційного регуляторного органу при Кабінеті Міністрів України – Управління з підвищення конкурентоспроможності продукції АПК.

3. Усунення посередника і виведення сільського виробника на міського жителя.
4. Боротьба з рейдерством в АПК (незаконним захопленням власності, землі).
5. Створення на перших порах державних машинно-тракторних станцій (МТС) для обробки землі, але з перспективою подальшого забезпечення кооперативів власною технікою.
6. Державна підтримка нормальної рентабельності сільськогосподарського виробництва.
7. Удосконалення законодавства, що приймається, і практика держрегулювання стосовно перешкоджання створенню великих землеволодінь (латифундій), мораторій на покупку-продаж землі повинен тривати до створення конкурентоздатного АПК. Введення обмежень кількості землі в оренді, обмеження терміну оренди (5–10 років). Кількість землі в оренді визначається спеціалізацією господарства, і залежно від цього та природно-кліматичних умов визначається оптимум. Для виробничих кооперативів обмежень щодо оренди не буде.
8. Пропаганда кластерної організації сільської території. Забезпечення інформаційною підтримкою, розробка та прийняття необхідної законодавчої бази.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гамалий І. Кто кормит Украину / І. Гамалий, В. Липка, Д. Фоеник // Фокус. – 2013. – № 32. – с. 21–22.
2. Седова Я. Меню на послезавтра / Я. Седова // Фокус. – 2013. – № 32. – с. 32–33.
3. Кундзич В. Аграрный сектор Украины / В. Кундзич, А. Супрун, С. Осауленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radacapital.com>
4. Месель-Веселяк В. Я. Развитие форм господарювання в аграрному секторі України (результати, проблеми) / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2006. – № 12. – С. 34–41.
5. Могильный А. Реалии и парадоксы аграрной политики / А. Могильный // Экономика Украины. – 2008. – № 12. – С. 40–51.
6. Про схвалення Концепції Державної цільової програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2009 р. № 184-р // Офіційний вісник України. – 2009. – № 14. – С. 61–64.
7. Месель-Веселяк В. Я. Развитие та ефективність організаційно-правових форм господарювання в сільському господарстві України / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2004. – № 11. – С. 18–24.
8. Андрійчук В. Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів та її наслідки / В. Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2009. – № 2. – С. 3–9.

REFERENCES

- Andriichuk, V. H. "Nadkotsentratsiia ahropromyslovoho vyrobnytstva i zemelnykh resursiv ta ii naslidky" [Over-concentration of agricultural production and land resources and its consequences]. *Ekonomika APK*, no. 2 (2009): 3-9.
- Ambrosov, V. Ya. "Pohlyblennia suspilnoho podilu pratsi ta transformatsiia vyrobnychkh struktur" [The deepening social division of labor and the transformation of production structures]. *Ekonomika APK*, no. 5 (2011): 17-25.
- Gamaliy, I., Lipka, V., and Fionik, D. "Kto kormit Ukrainu" [Who feeds the Ukraine]. *Fokus*, no. 32 (2013): 21-22.
- Isakova, D. "Agrarnyy Frankenshteyn" [Agrarian Frankenstein]. *Forbes Ukraina*, no. 8 (2013): 60-65.
- Kundzich, V., Suprun, A., and Osaulenko, S. "Agrarnyy sektor Ukrainy" [The agricultural sector of Ukraine]. <http://www.radacapital.com>.
- Kyrylenko, I. H., Melnyk, Yu. F., and Prysiazhniuk, M. V. Aktualni problemy ahrarynoi reformy v Ukraini v umovakh systemnoi kryzy svitovoi ekonomiky [Recent issues of agrarian reform in Ukraine during the systemic crisis of the world economy]. Kyiv: Analitichno-doradchyi tsentr Blakytnoi strichky, 2009.
- Kropyvko, M. F. "Klasternyi pidkhid do upravlinnia silskym rozvytkom" [Cluster management approach to rural development]. *Ekonomika APK*, no. 5 (2008): 55-58.
- [Legal Act of Ukraine] (2009).

9. Мусаева С. Дорога к рабству / С. Мусаева, Д. Исакова // Forbes. – 2011. – № 6. – С. 60–63.
  10. Мальский О. Кто кого съест на аграрном рынке Украины / О. Мальский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.forbes.ua/opinions/1336013-kto-kogo-sest-na-agrarnom-rynke-ukrainy.htm>.
  11. Исакова Д. Аграрный Франкенштейн / Д. Исакова // Forbes Украина. – 2013. – № 8. – С. 60–65.
  12. Ниценко В. С. Формирование и развитие агрохолдингов в Украине / В. С. Ниценко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.investycii.org/investuvanya/naukovi-publikatsiji/formyrovanye-y-razvytye-ahroholdynhov-v-ukrayne.htm>.
  13. Амбросов В. Я. Поглиблення суспільного поділу праці та трансформація виробничих структур / В. Я. Амбросов // Економіка АПК. – 2011. – № 5. – С. 17–25.
  14. Молдаван Л. В. Наше сельское хозяйство идет путем Латинской Америки... / Л. В. Молдаван [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.unian.net/rus/news/news-390746.htm>
  15. Актуальні проблеми аграрної реформи в Україні в умовах системної кризи світової економіки / [Кириленко І. Г., Мельник Ю. Ф., Присяжнюк М. В. та ін.]; за ред. Кириленка І. Г. – К.: Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки, 2009. – 137 с.
  16. Малік М. Й. Розвиток кооперативної ідеї в контексті наукових доробок І. І. Лукінова / М. Й. Малік // Економіка АПК. – 2011. – № 2. – С. 167–169.
  17. Кропивко М. Ф. Кластерний підхід до управління сільським розвитком / М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С. 55–58.
- Musaeva, S., and Isakova, D. "Doroga k rabstvu" [The Road to Serfdom]. Forbes, no. 6 (2011): 60-63.
- Malskiy, O. "Kto kogo sest na agrarnom rynke Ukrainy" [Who eats whom in the agricultural market of Ukraine]. <http://www.forbes.ua/opinions/1336013-kto-kogo-sest-na-agrarnom-rynke-ukrainy.htm>.
- Mesel-Veseliak, V. Ya. "Rozvytok form hospodariuvannia v ahromomu sektori Ukrainy (rezultaty, problemy)" [Forms of economic development in the agricultural sector of Ukraine (the results of the problem)]. Ekonomika APK, no. 12 (2006): 34-41.
- Moldavan, L. V. "Nashe selskoe khoziaystvo idet putem Latinskoj Ameriki..." [Our agriculture is through Latin America...]. <http://www.unian.net/rus/news/news-390746.html>.
- Mogilnyy, A. "Realii i paradoksy agrarnoy politiki" [Realities and paradoxes of agricultural policy]. Ekonomika Ukrainy, no. 12 (2008): 40-51.
- Malik, M. I. "Rozvytok kooperatyvnoi idei v konteksti naukovykh dorobok I. I. Lukinova" [The development of co-operative ideas in the context of scientific achievements I. Lukinova]. Ekonomika APK, no. 2 (2011): 167-169.
- Mesel-Veseliak, V. Ya. "Rozvytok ta efektyvnist orhanizatsiino-pravovykh form hospodariuvannia v silskomu hospodarstvi Ukrainy" [Development and effectiveness of organizational forms of management in agriculture in Ukraine]. Ekonomika APK, no. 11 (2004): 18-24.
- Nitsenko, V. S. "Formirovanie i razvitie agrokholdingov v Ukraine" [The formation and development of the agricultural holdings in Ukraine]. <http://www.investycii.org/investuvanya/naukovi-publikatsiji/formyrovanye-y-razvytye-ahroholdynhov-v-ukrayne.html>.
- Sedova, Ya. "Menu na poslezavtra" [The menu for the day after tomorrow]. Fokus, no. 32 (2013): 32-33.